Monumenten Inventarisatie Project

GEMEENTEBESCHRIJVING

N I J E F U R D

PROVINCIE FRIESLAND - REGIO ZUID-WEST FRIESLAND

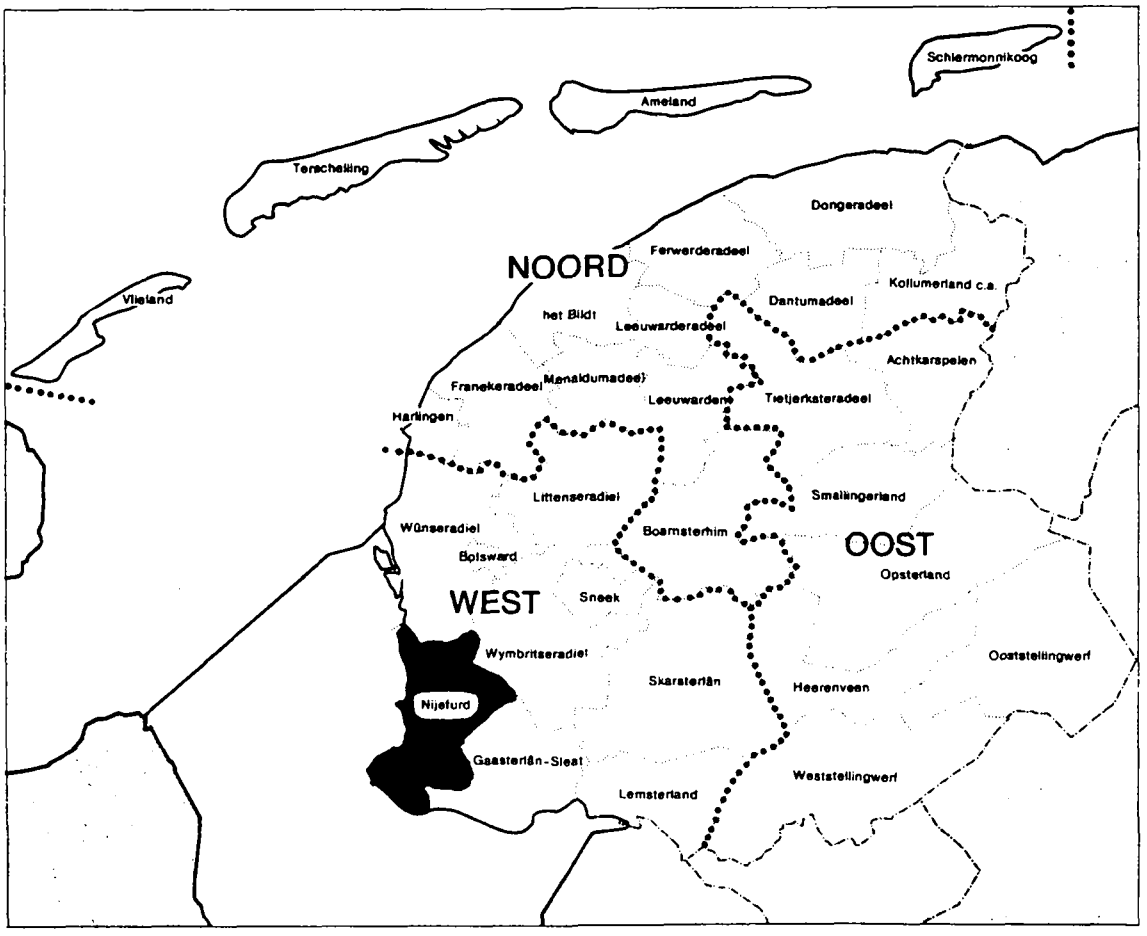

INHOUDSOPGAVE

1 INLEIDING 3

2 BODEMGESTELDHEID

2.1 Ontstaansgeschiedenis 3
2.2 Bodemsoorten 4
2.3 Reliëf 4
2.4 Waterbeheersing 4

3 GRONDGEBRUIK, VERKAVELING EN LANDSCHAPSBEELD

3.1 Grondgebruik 5
3.2 Verkaveling 5
3.3 Landschapsbeeld 5

4 INFRASTRUCTUUR

4.1 Landwegen 5
4.2 Waterwegen 6
4.3 Spoorwegen 6
4.4 Gas-, electriciteits- en drinkwatervoorziening 6

5 MIDDELEN VAN BESTAAN

5.1 Algemeen 7
5.2 Landbouw en zuivelindustrie 7
5.3 Visserij 7
5.4 Industrie 8
5.5 Recreatie en toerisme 8

6 NEDERZETTINGEN

6.1 Algemeen 8
6.2 De steden 9
6.2.1 Workum 9
6.2.2 Hindeloopen 10
6.2.3 Staveren 11
6.3 De dorpen 12
6.4 Verspreide bebouwing 15

LITERATUUR 16

GERAADPLEEGD KAARTMATERIAAL 17

BIJLAGEN

Bijlage Bevolkingsontwikkeling 18

1 INLEIDING

De gemeente Nijefurd is gelegen in de regio Zuid-west Friesland (West). De gemeente grenst in het zuiden en westen aan het IJsselmeer, in het noorden aan de gemeente Wûnseradiel, in het noordoosten aan de gemeente Wymbritseradiel en in het oosten aan de gemeente Gaasterlân-Sleat.

De gemeente Nijefurd is in 1984 ontstaan door de samenvoeging van het grootste deel van de gemeente Hemelumer Oldeferd, een klein deel van de gemeente Wymbritseradiel (Nijhuizum) en de (stads)gemeenten Workum, Staveren en Hindeloopen.
In Nijefurd liggen thans de stadjes Hindeloopen, Staveren en Workum en de dorpen It Heidenskip, Hemelum, Koudum, Molkwerum, Nijhuizum en Warns.

De gemeente heeft een oppervlakte van 288,51 km^2, waarvan een aanzienlijk deel (191,51 km^2) tot het binnenwater behoort, met name tot het IJsselmeer. Op 1 januari 1990 telde de gemeente 10.400 inwoners, waarvan een groot deel woonachtig was in de hoofdplaats Workum (4107) en de meer centraal gelegen, oude hoofdplaats van de voormalige gemeente Hemelumer Oldeferd Koudum (2462).

2 BODEMGESTELDHEID

2.1 Ontstaansgeschiedenis

Als gevolg van de rijzing van de zeespiegel door het afsmelten van de ijsmassa's na de laatste ijstijd, vond vanaf ca. 2700 voor Chr. sedimentatie plaats van zand en klei in het Noordnederlandse kustgebied op de pleistocene ondergrond, bestaande uit keileem met daarop dekzand. Op deze ondergrond was op sommige plaatsen ook veen ontstaan, vooral in lager gelegen gebieden waar de waterafvoer gebrekkig was.
Tot aan de Middeleeuwen wisselden perioden waarin het gebied overstroomde en sedimentatie plaats vond en perioden waarin het gebied grotendeels droog lag elkaar af. Hierdoor werd ook de ligging van de kustlijn steeds gewijzigd. De slappe veen-ondergrond vereenvoudigde afslag van de kust, zoals o.a. plaatsvond in de omgeving van Staveren en Hindeloopen. Na de bedijkingen in de Middeleeuwen kwam een einde aan de sedimentatie in dit gebied.

Als gevolg van het indijken van buitendijkse aanslibbingen, nl. Het Workumer Nieuwland (1624) en De Workumer Waard/Het Geele Strand (tussen 1930 en 1949), wijzigde de kustlijn nog enkele malen. Ook binnen de zeedijken ontstond nieuw land als gevolg van vele inpolderingen/droogmakerijen, waarvan de voornaamste zijn : Noorder- en Zuidermeerpolders bij Staveren (1613 e.v.), Flait (1850/51), Haanmeer (ca. 1858) en de Workumermeerpolder (1876/79).

2.2 Bodemsoorten

In Nijefurd bestaat de bodem voornamelijk uit veen dat veelal is bedekt met een laagje (knip)klei in dikte variërend van 1 decimeter tot enkele meters. Op een aantal plaatsen komt de pleistocene ondergrond (keileem en dekzand) aan de oppervlakte, zoals bij Koudum, Warns, Scharl (Rode Klif) en Hemelum. In de polders Het Workumer Nieuwland en de Workumer Waard bestaat de bodem vooral uit jong zeezand en zavelgronden.

2.3 Reliëf

De hoogst gelegen delen van de gemeente zijn de tot ruim 7 meter hoge pleistocene opduikingen. Het Roode Klif bij Scharl ligt zelfs tot op 9 meter boven NAP. De laagst gelegen delen zijn de droogmakerijen (Flait, Haanmeer, Noorder- en Zuidermeerpolders) die tot op ruim 1,5 meter beneden NAP zijn gelegen; de Workumermeerpolder ligt zelfs tot op ruim 2,5 meter beneden NAP. Het meeste land is echter gelegen tussen 1 meter beneden NAP en NAP; achter de voormalige zeedijk ligt het land op diverse plaatsen tot op ca. 0,5 meter boven NAP.

2.4 Waterbeheersing

Zeewering
De bedijking in zuid-west Friesland vond een aanvang omstreeks de 10de eeuw. Als gevolg van inpolderingen in het kustgebied is de zeedijk daarna op verschillende plaatsen verlegd, zoals bij het reeds genoemde Workumer Nieuwland en de Workumer Waard (Geele Strand).
In 1732 werd de Koudumer Slaperdijk aangelegd van de zeedijk naar Koudum (en vandaar via Galamadammen naar het hoge land van Hemelum) als extra beveiliging van het erachter gelegen land tegen overstroming bij doorbraken van de zeedijk.
Bij de watervloed van 1825 liep als gevolg van dijkdoorbraken bijna de hele voormalige grietenij Hemelumer Oldeferd onder. In het Workumer Nieuwland werden op één na alle boerderijen weggevaagd.
De oude dijken zijn voor het grootste deel nog aanwezig.

Afwatering
Het grootste deel van de gemeente watert af op de Friese Boezem, waarbij de Fluessen en Morra een belangrijke rol spelen. Het overtollige water uit de laaggelegen polders wordt met behulp van poldermolens, windmotoren en gemalen omhoog gebracht naar delen van de Friese Boezem zoals de Warnservaart, Indijk en de Nijegaastervaart.
De uitwatering vond vanouds plaats via sluizen bij Workum, (Hindeloopen ?), Molkwerum (Molkwerumer zijl) en Staveren, maar de betekenis daarvan is achteruit gegaan als gevolg van het wegvallen van het getijdeverschil na de afsluiting van de voormalige Zuiderzee.
Een en ander werd gecompenseerd door de bouw van het Ir. D.F. Wouda-gemaal bij Lemmer in 1920 en het nieuwe J.L. Hooglandgemaal bij Staveren, dat in 1966 in werking werd gesteld.

3 GRONDGEBRUIK, VERKAVELING EN LANDSCHAPSBEELD

3.1 Grondgebruik

Afgezien van de vele meren en plassen bestond het grootste deel van het grondgebied uit laaggelegen wei- en hooilanden. Slechts rondom de hooggelegen dorpen, waaronder Koudum, lagen ook enkele akkers.
Ook tegenwoordig bestaat de gemeente bijna uitsluitend uit graslanden; alleen in de polder het Geele Strand ligt een aaneengesloten strook bouwland van enige omvang.

3.2 Verkaveling

Omstreeks 1850 was het meest voorkomende verkavelingstype de onregelmatig opstrekkende verkaveling. Naast dit type kwamen ook hooilanden-verkavelingen voor, hetzij in lange smalle stroken zoals bijvoorbeeld bij Molkwerum, hetzij in blokken zoals bij Warns, een esachtige verkaveling rond de hooggelegen dorpen Koudum, Hemelum en Warns en een blokvormig verkavelingstype in het zuidoosten van de gemeente, bij Hemelum (Nieuw Buren). De droogmakerijen en inpolderingen zijn op kaarten duidelijk herkenbaar aan de rationele verkaveling in relatief grote, min of meer rechthoekige blokken.
De oude verkavelingsvormen zijn in deze hoek van de provincie in het algemeen betrekkelijk goed herkenbaar gebleven, hoewel in het hele gebied ruilverkavelingen hebben plaatsgevonden.

3.3 Landschapsbeeld

Het grootste deel van het gebied is open weidegebied met weinig of geen opgaande beplanting; de bebouwing is vooral gesitueerd aan de vaarten en wegen en met name geconcentreerd in dorpen. Het open landschap van de inpolderingen en droogmakerijen is wat rationeler van karakter als gevolg van het rechthoekige patroon van wegen en waterlopen. De hoger, op de zandgronden gelegen dorpen Koudum, Hemelum en Warns hebben meer opgaande beplanting en zijn opvallende elementen in het verder laag gelegen gebied, evenals de dijk en de kliffen langs de kust.

4 INFRASTRUCTUUR

4.1 Waterwegen

Nijefurd is een waterrijke gemeente. Vroeger was het gebied nog veel rijker aan water, maar door het grote aantal droogmakerijen (zie ook 2.1) is het oppervlak binnenwater aanzienlijk afgenomen.
De belangrijkste vaarroutes waren verbindingen van Workum, Hindeloopen en Staveren aan het IJsselmeer met de daarachter gelegen gebieden, zoals de Workumer trekvaart (naar Bolsward), de Indijk en Nieuwe Vaart, de Warnservaart en de Molkwerumervaart. De meeste vaarten stonden weer in verbinding met een of meer van de grotere

meren en plassen.
De Warnservaart werd na de Tweede Wereldoorlog deels omgelegd en verbreed tot het Johan Frisokanaal.

4.2 Landwegen

In dit waterrijke gebied was in het midden van de vorige eeuw het aantal goed begaanbare landwegen zeer beperkt; alle doorgaande verbindingen waren waterwegen. De routes over de Zeedijk en de Koudumer Slaperdijk waren destijds de enige verharde wegen. Andere wegen van enige betekenis waren de weg van Koudum over de Galamadammen richting Gaasterland (verhard in 1856) en de nieuwe weg van Molkwerum naar Koudum (1849; verhard in 1863). In de tweede helft van de vorige eeuw volgden nog het verharden van de weg van Warns naar Hemelum (1865) en de aanleg van een weg van Workum naar het Heidenskip (1874) en van Warns naar Molkwerum (1875). De aanleg van nieuwe en het verharden van bestaande wegen werd na 1900 voortgezet.
Na de Tweede Wereldoorlog kwam een nieuwe doorgaande verbinding gereed vanuit Bolsward langs Workum, Koudum en Rijs naar Balk.

4.3 Spoorverbinding

In 1885 werd de twee jaar eerder aangelegde spoorlijn Leeuwarden-Sneek doorgetrokken naar Stavoren. In Nijefurd kwam een halte bij Nijhuizum, stations bij Workum en Hindeloopen, een halte bij Molkwerum (aan de weg naar Koudum) en een eindstation in Stavoren. De stoombootdienst van de Hollandsche Spoorwegmaatschappij onderhield vanuit Stavoren een verbinding tussen haar lijnen op Friese en Hollandse bodem. In het zomerseizoen kan men nog altijd gebruik maken van een bootverbinding tussen Stavoren en Holland.
Alle oude stations zijn gesloopt en door nieuwbouw vervangen (Workum en Hindeloopen : 1973). Bij Workum is het Stationskoffiehuis (ca. 1885) bewaard gebleven en bij Staveren een treinremise en de spoorhaven. Van de spoorbruggen bleef o.a. de brug bij de halte Molkwerum bewaard.

4.4 Gas-, electriciteits- en drinkwatervoorziening

Binnen het grondgebied van de huidige gemeente Nijefurd had alleen Workum een gasfabriek, die in 1867 werd gebouwd. In 1976 is de fabriek grotendeels afgebroken. Ook de grote gashouder verdween uit het stadsbeeld. Na de oorlog werd overgeschakeld op aardgas.
Vanaf het begin van de jaren twintig kwam in dit gebied het electriciteitsnet tot ontwikkeling.
Het waterleidingnet werd waarschijnlijk voor een belangrijk deel in de jaren dertig en veertig aangelegd.

5 MIDDELEN VAN BESTAAN

5.1 Algemeen

Omstreeks het midden van de vorige eeuw vond de bevolking van het onderhavige gebied haar bestaan voornamelijk in de landbouw, handel en visserij. Met name in Workum was er enige kleine industrie; de fabriekjes hadden veelal nog een sterk ambachtelijk karakter.
In vroeger eeuwen was in het onderhavige gebied de scheepvaart en de handel over zee van zeer grote betekenis geweest, met name voor de stadjes Workum, Hindeloopen en Staveren, maar ook voor enkele kleinere plaatsen. Er werd gevaren op Engeland, de Duitse hanzesteden en de Oostzeehavens. Veel Workumer en Hindelooper schippers waren vrachtvaarders en voeren in dienst van Amsterdamse kooplieden.
De drukke scheepvaart bracht ook werkgelegenheid met zich mee voor scheepswerven, touwslagerijen en werkplaatsen voor andere scheepsbenodigdheden. In de drie stadjes waren meerdere scheepswerven, waarvan de bewaard gebleven en gerestaureerde werf "De Hoop" bij de sluis te Workum misschien de bekendste is.
Na de handel nam ook de betekenis van de visserij verder af en werd de gerichtheid op de veehouderij groter. Na de Tweede Wereldoorlog werd de opkomende recreatie (watersport) een nieuwe, aanvullende bron van inkomsten.

5.2 Landbouw en zuivelindustrie

Binnen de landbouw lag het accent steeds sterk op de veehouderij, hoewel op de hoger gelegen zandgronden vanouds ook aan akkerbouw werd gedaan. Bij Koudum was na de Tweede Wereldoorlog ook de tuinbouw enige tijd van belang.
De zuivelproduktie verplaatste zich aan het einde van de vorige eeuw geleidelijk aan van de boerderijen naar de zuivelfabrieken. Binnen het grondgebied van de huidige gemeente Nijefurd verrezen zuivelfabrieken te Hemelum (1896), Koudum (1898), Warns (1899) en Workum (1880 part. en 1900 coöp). De coöperatieve zuivelfabriek van Workum was in 1987 als enige in Nijefurd nog in bedrijf. De zuivelfabrieken van Hemelum, Koudum en Warns zijn thans in gebruik als watersportcentra; de particuliere fabriek van Workum (gesloten in 1956) is thans een bedrijfsverzamelgebouw.

5.3 Visserij

De visserij was voor de stadjes en dorpen van Nijefurd als middel van bestaan beslist niet onbelangrijk. In bijna alle plaatsen woonden vroeger vissers. Er werd zowel op zee gevist als op de binnenwateren. Molkwerum en Warns waren ooit de thuishaven van een aantal walvisvaarders.
Er werd gevist op verschillende soorten vis. De palingvangst en de export van paling naar Engeland was van enig belang aan het einde van de 19de en het begin van de 20ste eeuw.
Door de afsluiting van de Zuiderzee (1932) is het belang van de visserij aanzienlijk afgenomen. Omstreeks 1955 waren er nog sche-

pen voor de IJsselmeervisserij te Staveren (9), Hindeloopen (2), Laaksum (7) en Workum (3). De visserij is thans vrijwel geheel verdwenen, maar heeft zich op beperkte schaal kunnen handhaven te Laaksum.

5.4 Industrie

Omstreeks het midden van de vorige eeuw was er slechts wat kleine industrie, die vooral in Workum was geconcentreerd. Daar waren relatief zeer veel kleine bedrijven, veelal gevestigd in weinig opzienbarende panden, tussen en achter de oude bebouwing. Omstreeks 1850 waren in Workum o.a. diverse industriemolens, een zoutziederij, een kalkbranderij, enkele aardewerkbakkerijen en panbakkerijen, een touwslagerij en een leerlooierij.
Vanaf ca. 1900 kwam in Workum de sigarenmakerij op; in 1920 waren er zeven van dergelijke bedrijfjes. Een deel van de gebouwtjes is bewaard gebleven.
De oude ambachtelijke bedrijfjes zijn (bijna) allemaal verdwenen.

5.5 Recreatie en toerisme

Reeds in 1912 werd een houten badpaviljoen gebouwd aan de kust bij Hindeloopen, mede op initiatief van de Sneker arts G.A. Bouma.
Als bron van werkgelegenheid werden recreatie en toerisme pas na de Tweede Wereldoorlog van groot belang. Er werden verschillende campings (bv. Molkwerum en Workum) en jachthavens (bv. Hindeloopen, Stavoren, Warns en Workum) aangelegd. Onder Koudum werd het gemeentelijk recreatiecentrum de Kuilart aangelegd nabij de Galamadammen met een jachthaven, kampeerterrein en openluchtbad.

6 NEDERZETTINGEN

6.1 Algemeen

De oudste vestigingsplaatsen in het zuidwestelijke deel van Friesland waren de hoger gelegen delen van dit gebied, zowel de zandruggen als de door opslibbing gevormde verhogingen in het landschap, de kwelderruggen. In perioden van zeespiegelrijzing werden op deze kwelderruggen woonheuvels of terpen opgeworpen. De dorpen Hemelum, Koudum en Warns ontstonden op genoemde zandruggen, terwijl de oudste delen van Workum en waarschijnlijk ook Hindeloopen op door de mens opgeworpen woonheuvels zijn ontstaan. Nijhuizum ontstond langs een vaart.

Workum, Hindeloopen en Staveren wisten zich in de Middeleeuwen tot bloeiende handelsstadjes te ontwikkelen. Later kreeg Staveren en vanaf de tweede helft van de 18de eeuw ook Hindeloopen te maken met een sterke terugval, waarvan de gevolgen zich ruimtelijk vertaalden in de afbraak van grote aantallen woningen. De geleidelijk aan verdwijnende scheepvaart bracht echter ook in sommige andere dorpen, waaronder Molkwerum, vergelijkbare ruimtelijke gevolgen met zich mee.

In de 19de eeuw was in het algemeen sprake van enige opleving als gevolg van intensivering, een verbetering van de afwatering en het droogleggen van meren en plassen. Met name in Koudum, Stavoren en Workum zette deze groei zich aan het begin van de 20ste eeuw nog voort.

In de jaren na de Tweede Wereldoorlog hadden vele dorpen in de Friese Zuidwest hoek te kampen met een teruglopend inwonertal, in de onderhavige gemeente bijvoorbeeld Hemelum, Molkwerum, Nijhuizum en Warns in de jaren vijftig en zestig.

In paragraaf 6.2 worden achtereenvolgens de stadjes Workum, Hindeloopen en Stavoren behandeld. De dorpen komen in paragraaf 6.3 aan de orde. Tenslotte wordt in paragraaf 6.4 de verspreid gelegen bebouwing behandeld.

6.2 De steden

6.2.1 Workum

In de omgeving van Workum was waarschijnlijk al voor 1000 na Chr. sprake van bewoning op enkele verhoogde woonplaatsen. Na de aanvang van de bedijking van de kwelder zal het aantal vestigingen zich hebben uitgebreid. De oudste delen van Workum zijn vermoedelijk (agrarische) terpnederzettingen zoals Algeraburen aan de noordoostelijke zijde en de directe omgeving van de St. Gertrudiskerk (Kerkeburen).
Bepalend voor de stedelijke ontwikkeling van Workum was de economische betekenis van het patroon van waterlopen in de omgeving van Workum, verbindingen met o.a. de Zuiderzee en het Workumermeer. Vooral de Wymerts was daarbij van belang. Workum ontwikkelde zich tot zeevaartcentrum, overslaghaven en handelsplaats voor de directe agrarische omgeving met een markt aan de noordzijde van de Kerkeburen. Als gevolg van het tot stand komen van min of meer aaneengesloten bebouwing ter weerszijden van de Wymerts tussen de Kerkeburen en Algeraburen ontstond de kenmerkende langgerekte plattegrond. Achter de bebouwing lagen zowel aan de west- als aan de oostzijde eveneens waterlopen, waarvan de Diepe Dolte aan de oostzijde enige betekenis had voor het scheepvaartverkeer. Haaks op deze structuur lag aan het noordelijke uiteinde het Dwarsnoard met min of meer aaneengesloten bebouwing aan weerszijden. Aan het zuidelijke uiteinde lagen de haven en de sluis. Oostelijk van de St. Gertrudiskerk werd omstreeks 1450 het vrouwenklooster "Mariënacker" gesticht. De stadsbebouwing langs de Wymerts was via een aantal opvaarten verbonden met de ter weerszijden ervan gelegen buurten en het klooster. Langs de stadsrand werden enkele molens en kalkovens gebouwd, die inmiddels alle zijn verdwenen.
In de loop van 18de eeuw treedt een geleidelijke, maar ingrijpende economische achteruitgang in, waarbij o.a. de verzanding van It Soal als oorzaak genoemd kan worden. De economische achteruitgang zette zich in de 19de eeuw voort, waarbij de aardewerk-industrie grotendeels verdween en de scheepsbouw moest inkrimpen. In Workum waren tevens diverse ambachtelijke bedrijven.

Het ruimtelijk beeld onderging in de 18e en het begin van de 19e eeuw weinig of geen verandering. Het klooster werd vermoedelijk aan het einde van de 18de eeuw afgebroken.

De ruimtelijke structuur bleef tussen 1850 en 1940 in hoofdlijnen ongewijzigd. Van de meer kleinschalige uitbreidingen of wijzigingen zijn de volgende noemenswaardig.
Een groot deel van de panden langs de in 1875 (of 1866 ?) gedempte Wymerts werd geheel vernieuwd of voorzien van een nieuwe gevel of pui. Na de Wymerts werden in de loop der jaren nog verschillende andere waterlopen gedempt. Als gevolg van het dempen van de meeste opvaarten ontstond ruimte voor stegen en zijwegen.
Aan de noordzijde van het stadje verrezen een nieuwe R.K. Kerk met pastorie (1877) en aan de overzijde een school (1907). Achter de kerk werd een begraafplaats aangelegd. Het Noard kreeg in 1930 een nieuwe, gebogen aansluiting op de Trekwei (Prystershoek).
De aanleg van de spoorverbinding tussen Leeuwarden en Staveren aan de oostzijde van Workum bracht de bouw van een station (1885) en koffiehuis met zich mee alsmede het doortrekken van de Begine naar het station (Spoardyk). Vervolgens verrezen - vooral na 1900 - langs deze nieuwe weg diverse soorten bouwwerken, waaronder een lagere school en verschillende woningen. Omstreeks 1940 werd aan de Spoardyk ook een begraafplaats aangelegd. Aan de Emmabuurt, eveneens aan de oostzijde van de stad, werd in 1880 een zuivelfabriek gebouwd. Nabij het station werd in 1900 een tweede zuivelfabriek gebouwd.
De weg naar It Heidenskip (Aldewei/Eniggaburen/Heidenskipsterdyk) werd ca. 1875 aangelegd, gedeeltelijk langs de inmiddels gedempte Eniggabuurster vaart. In de hoek tussen de Aldwei en de Homolevaart werd (tussen 1930 en 1949) een begin gemaakt met de aanleg van het park.
Na de Tweede Wereldoorlog groeide Workum verder uit tussen het spoor en het oude stadsdeel, dus in oostelijke richting. De Sudergoawei, de in 1978 aangelegde autoweg tussen Leeuwarden/Bolsward en Lemmer, scheidt de industrieterreinen van de woonwijken. Tussen het park en de Spoardyk werd het grootschalige bejaardencentrum (Nij) Mariënacker gebouwd. De stad heeft thans vooral een (bescheiden) functie als woonkern en verzorgingscentrum voor een wijdere omgeving.

6.2.2 **Hindeloopen**

Het stadje Hindeloopen ontstond uit een kleine nederzetting op een kunstmatig opgehoogde heuvel, mogelijk rond een buitenburcht van Staveren. De nederzetting lag op een uitstekend deel van het land en was aan drie zijden door water omgeven. Mede dankzij de gunstige ligging aan de Fliestroom (nu Indijk) en de Zuiderzee kon het stadje uitgroeien tot een belangrijke handelsplaats. Het stadsrecht werd reeds in de 13de eeuw toegekend en in het jaar 1368 behoorde Hindeloopen al tot het Hanzeverbond. Het stadje was een voorhaven voor Amsterdam, waar de Hindelooper schepen in de winterperiode in de haven lagen. De haven van Hindeloopen was slechts geschikt voor kleine vissersschepen.

De oudste kern moet gezocht worden in de Buren, dicht aan de dijk. De eerste uitbreiding vond plaats naar de Tuinen, een gebied waar voorheen moestuinen waren. De 17de eeuwse uitbreidingen, de Oude Weide en Nieuwstad (vanaf 1614) en Nieuwe Weide (vanaf 1638), werden gerealiseerd ter plaatse van het gemeenschappelijk weidegebied. Bijzonder was dat de meeste huizen zowel vanaf de straat als vanaf het water bereikbaar waren, waardoor het stadje haar specifieke opbouw verkreeg van evenwijdig lopende straten en waterwegen. Bij het merendeel van de woningen stond aan het water een klein huis (liks, of litshues), waarin de families 's zomers woonden als de schippers op zee waren. Het merendeel van deze karakteristieke zomerverblijven is overigens inmiddels verdwenen.
Na het gereed komen van de Nieuwe Weide, in de tweede helft van de 17de eeuw wordt een begin gemaakt met de aanleg van fortificatieën.
In 1720 tijdens de grootste bloeiperiode, stonden er 530 huizen en had Hindeloopen wel 2300 inwoners. Vanaf de tweede helft van de 18de eeuw begon een periode van terugval. De welvaart daalde als gevolg van het wegvallen van de handel; vele huizen werden afgebroken met als gevolg het deels verloren gaan van de kenmerkende structuur. Ten zuiden van de kerk werd de dijk een heel stuk teruggelegd. Het haventje voor de vissersschepen lag aan de noordzijde van het stadje.

De ruimtelijke ontwikkelingen tussen 1850 en 1940 bleven beperkt tot afbraak en vervangende nieuwbouw. Het station kwam in 1885 ver buiten het stadje te liggen en heeft enige aanleiding gegeven tot uitbreidingen in die richting.
Na de Tweede Wereldoorlog werd Hindeloopen geleidelijk aan een geliefd oord voor watersporters en dagjesmensen. Verschillende woningen worden in gebruik genomen als tweede woning. Aan de noordzijde van de stad werd buitendijks een grote jachthaven aangelegd, waarbij een botenhuis werd gebouwd. Het kleine woonwijkje aan de zuidzijde vormt verder de enige ruimtelijke uitbreiding.

6.2.3 **Staveren**

Staveren was al vroeg een belangrijke handelsnederzetting, die later in het hanzeverbond werd opgenomen. In het begin van de 9de eeuw moeten er al een kerk en klooster geweest zijn, in de nabijheid waarvan een nederzetting was ontstaan.
Op de kaart uit het begin van de 18de eeuw is te zien dat de stad rechthoekig van vorm was en met de lange zijde langs de kust was gelegen. Het geheel was omgracht. Aan de noordzijde van Staveren lag de haven. Binnen de grachten was het gebied met uitzondering van het oostelijk deel min of meer volgebouwd. Voorheen zou de stad nog groter zijn geweest, maar een deel van Staveren verdween in zee. In de loop van de 18de en de 19de eeuw liep de handel sterk terug en was de bloeitijd voorbij. De ruimtelijke gevolgen daarvan zijn op kaartmateriaal uit het midden van de vorige eeuw duidelijk zichtbaar. Hoewel de hoofdlijnen van de ruimtelijke structuur niet veranderden ontstond een groot aantal open ruimten als gevolg van de afbraak van diverse woningen.

Toen de handel als bestaansmiddel verdween was de bevolking voor een belangrijk deel aangewezen op de visserij. De stoombootdienst van de Hollandsche Spoorwegmaatschappij onderhield vanuit Stavoren een verbinding tussen haar lijnen op Friese en Hollandse bodem en gaf aan het plaatsje van nog geen 1000 zielen enige levendigheid.

Ook na 1850 ging de teruggang nog voort. Vooral in het zuidelijke deel van het stadje werden opnieuw verschillende woningen afgebroken. Daartegenover stonden enkele nieuwe ontwikkelingen aan het noordelijke uiteinde. In 1885 kwam de spoorverbinding met Sneek gereed. Staveren kreeg een station. Ook de haven werd vergroot. In westelijke richting werd een weg aangelegd (Koeweg-Warnserweg). In het noordelijke deel werden tevens enkele nieuwe woningen gebouwd.
Na de Tweede Wereldoorlog werden binnen de grachten in het zuidelijke deel nieuwe woningen gebouwd en tevens buiten de grachten, aan de oostzijde van de stad. In 1966 werd bij Staveren het J.L. Hooglandgemaal in gebruik gesteld. Voor de scheepvaart werd de Johan Frisosluis gebouwd. Aan de zuidzijde van de Warnservaart werd een grote Jachthaven aangelegd en aan de noordzijde een kleinere.

6.3 De dorpen

It Heidenskip

It Heidenskip was omstreeks 1850 een gebied met slechts wat verspreid gelegen bebouwing (voornamelijk boerderijen) tussen Workum en de Fluessen.
Na 1850 ontstond een kleine concentratie van bebouwing (Brandeburen) langs de Heidenschapster vaart met twee kerkjes, een school en enkele woningen. Ook de hoeveelheid verspreid gelegen boerderijen nam toe. De aanleg van een weg vanuit Workum door dit gebied in 1874 zal daarbij een rol gespeeld hebben.
De ruimtelijke structuur van het plaatsje is door de jaren heen niet meer veranderd. Een aanzienlijk deel van de woningen werd in de loop van de jaren zestig en zeventig als tweede woning in gebruik genomen.

Hemelum

Hemelum is een komdorp, dat ontstond op de hoger gelegen zandgronden. Waarschijnlijk werd hier al in de 12e eeuw een kloester gesticht, dat ten tijde van de Hervorming werd afgebroken. Vroeger stonden er ook enkele stinsen.
De bebouwing lag omstreeks 1850 deels geconcentreerd aan de Buorren, ten noorden van de kerk, en in meer oostwaarts gelegen Nijebuorren en deels verspreid. Hemelum was vooral een agrarisch dorp, hoewel aanvankelijk ook jacht en visserij bestaansmiddelen waren. Via de dorpsvaart stond het dorp in verbinding met de Morra.
Na 1850 is het dorp op beperkte schaal uitgebreid. In 1896 werd aan de vaart aan het noordelijke uiteinde van het dorp de zuivelfabriek gebouwd, waarbij later een rijtje arbeiderswoningen (±

1915) en een directeurswoning (1933) werden gebouwd. Aan de Hegewei, de verbindingsweg tussen de Buorren en de Nijebuorren werden in de jaren twintig diverse woningen gebouwd, voor een deel gecombineerd met winkelruimte. Na de Tweede Wereldoorlog werd nieuwe bebouwing vooral gesitueerd in de kom van het dorp.

Koudum

Net als Hemelum is ook het centraal in de gemeente gelegen Koudum een komdorp dat op de hoger gelegen zandgronden van de gemeente is ontstaan. In de lengterichting liepen over de zandrug drie wegen : de Benedenweg, de Middelweg en de Bovenweg. Koudum was vroeger de hoofdplaats van de voormalige gemeente Hemelumer Oldeferd en werd vanwege haar omvang ook wel aangeduid als vlek. Koudum was voorts de woonplaats van enkele aanzienlijke families; de sporen daarvan zijn echter zo goed als verdwenen. Ook de zeevarenden, ooit een belangrijk deel van de Koudumer bevolking, verdwenen, waarna Koudum vooral een agrarisch dorp werd.
Omstreeks 1850 lag de bebouwing verspreid over de hoger gelegen gronden, waardoor het dorp zeer uitgestrekt was. Het zwaartepunt van de bebouwing lag rond de kerk in het zuidwestelijke deel en langs de Benedenweg. Tot aan de Tweede Wereldoorlog zijn de hoofdlijnen van de ruimtelijke structuur van het dorp onveranderd gebleven. Binnen de bestaande structuren kwamen betrekkelijk veel nieuwe invullingen tot stand, opnieuw vooral in het zuidelijke deel. De weg naar Gaasterland (Dammenseweg) raakte geleidelijk aan ook voor een belangrijk deel bebouwd met o.a. rentenierswoningen, villa's, blokjes woonhuizen en het gemeentehuis (1939). In 1898 werd aan de Koudumer Vaart even buiten de bebouwde kom de coöperatieve zuivelfabriek "Concordia" gebouwd, thans in gebruik als watersportcentrum.
Na de Tweede Wereldoorlog kwamen naast nieuwe invullingen ook enkele meer grootschalige uitbreidingen aan de randen van de bebouwde kom tot stand. Recent werd ten behoeve van het doorgaande verkeer een nieuwe weg om het dorp heen aangelegd, alsmede een aantal groenvoorzieningen.

Molkwerum

Het vlek Molkwerum, eens het grootste dorp van de voormalige gemeente Hemelumer Oldeferd, wordt wel het Friese Doolhof genoemd vanwege de warrige ruimtelijke opbouw. Dit komdorp wordt soms aangeduid als archipeldorp, omdat het op een aantal eilandjes tussen grachten is gebouwd. Molkwerum had een verbinding met de voormalige Zuiderzee gelegen en was vroeger de woonplaats van vele schippers en vissers. In de 17de en 18de eeuw werd op de landen aan de Oostzee gevaren. Toen de bloeitijd van de scheepvaart voorbij was raakte het dorp in verval en werden vele huizen afgebroken. De veehouderij werd het belangrijkste middel van bestaan.
De ruimtelijke structuur is door de jaren heen in hoofdlijnen niet veranderd. Wel werden ook na 1850 nog diverse panden afgebroken. Een deel van de open ruimten werd met nieuwe panden weer opgevuld. In 1849 werd een weg aangelegd naar Koudum, waarvan het eerste deel na de aanleg van het spoor (1885) Stationswei werd genoemd. Aan deze weg werden enkele nieuwe panden gebouwd, waaronder een

woning en een boerderij. Buiten het dorp werd een halte gebouwd.
Na de Tweede Wereldoorlog had Molkwerum te kampen met een dalend inwonertal. De opkomst van de recreatie bracht enige nieuwe werkgelegenheid. Bij het IJsselmeer werd een camping aangelegd.

Nijhuizum
Het kleine, geïsoleerd gelegen, vaartdorp Nijhuizum maakte vroeger deel uit van de grietenij, later gemeente, Wymbritseradiel. Het dorp bestaat vanouds uit een kerkje met pastorie en enkele boerderijen, die langs een kronkelend vaartje waren gesitueerd. Omstreeks 1850 stond er een elftal panden. Het vaartje loopt min of meer haaks op de Nijhuizumervaart, die de Greons met de trekvaart Workum-Bolsward verbindt.
Toen het spoor werd aangelegd (1885) kwam er buiten het dorp een halteplaats. De aanleg van de weg door het dorp naar het spoor en de trekweg dateert mogelijk uit dezelfde tijd.
De ruimtelijke structuur van het dorp is door de jaren heen niet of nauwelijks meer veranderd. In de jaren vijftig en zestig van deze eeuw had het dorp te kampen met een teruglopend inwonertal. Nog altijd is de veehouderij een belangrijk middel van bestaan voor de inwoners van het dorp.

Warns
Warns is een oude agrarische nederzetting, ontstaan op een langgerekte zandrug. Kaartmateriaal uit het begin van de 18de eeuw en het midden van de 19de eeuw tonen een uitgestrekt dorp met concentraties van bebouwing nabij de kerk (Kerkburen), aan het noordelijke uiteinde (Warnser Noordburen) en in mindere mate aan het zuidelijke uiteinde (Warnser Zuidburen). Vroeger, met name in de 18de eeuw woonden in Warns ook schippers en walvisvaarders. Warns stond via de Warnservaart in verbinding met de voormalige Zuiderzee en met de Geeuw en de Morra. De kust- en walvisvaart zijn reeds lang verdwenen. In de loop van de 18de en in het begin van de 19de eeuw werden veel huizen afgebroken.
Na 1850 werden enkele nieuwe wegen aangelegd en bestaande wegen verhard (o.a. naar Hemelum (1865), Molkwerum (1875) en Laaksum). Ten noorden van het dorp kwam een stopplaats aan het spoor (1885). In de Noordburen werd in 1899 aan de Warnservaart een zuivelfabriek gebouwd. De bebouwing aan de weg door het dorp nam toe, maar de oude concentraties bleven min of meer ruimtelijk van elkaar gescheiden.
Na de Tweede Wereldoorlog vond enige verdere verdichting van de bebouwing plaats en een bescheiden kernvorming in de Kerkburen. De zuivelfabriek werd gesloten in 1965 en kreeg naderhand een bestemming in de sfeer van de watersport. Bij de fabriek werd een jachthaven aangelegd.

Onder Warns horen ook de plaatsjes Laaksum en Scharl. **Laaksum** is een aan de IJsselmeerdijk gelegen buurschap, voornamelijk bewoond door vissers, met een eigen haventje. Vroeger werd er voornamelijk op zeebot gevist, later op paling. Omstreeks het midden van de vorige eeuw woonden er ca. 20 mensen. Thans staat er een tiental panden. **Scharl** was vroeger een zelfstandig dorp, een agrarische

nederzetting met een kerkje en enkele daaromheen gelegen boerderijen. Het agrarische karakter van het voormalige dorpje is bewaard gebleven. De kerk is echter al voor 1850 afgebroken; op het kerkhof staat een klokkestoel (1923).

6.4 Verspreide bebouwing

Omdat een groot deel van de gemeente laag en geïsoleerd was gelegen is de hoeveelheid verspreid gelegen bebouwing beperkt gebleven. De buiten de kernen aanwezige bebouwing bestaat voor het grootste deel uit boerderijen. In het Workumer Nieuwland werden bij de stormvloed van 1825 de boerderijen op één na alle weggevaagd, maar nadien grotendeels weer opgebouwd.
In het algemeen is sinds 1850 de hoeveelheid verspreide bebouwing enigszins toegenomen.

LITERATUUR

Algemeen

A.J. v.d. Aa (Hoofdred.). Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden. Gorinchem, 1839-1851. 14 Delen. Herdruk: Zaltbommel 1976.

G. Abma (Hoofdred.). Encyclopedie van Hedendaags Friesland. 2 Dln. Leeuwarden (1975).

A. Algra. De Historie gaat door het eigen dorp. 6 Dln. o.a. [1955-1960], Leeuwarden.

J.H. Brouwer (Hoofdred.). Encyclopedie van Friesland. Amsterdam / Brussel 1958.

Buro Bügel/Van de Dijk B.V. (samenst.). Kultuurhistorische Aspekten van het Friese Landschap. Inventarisatie van elementen en patronen. Groningen (1979).

Bureau Centrale Databank van de provincie Friesland. Overzicht van het aantal inwoners per dorpsgebied van de Provincie Friesland (1.1.1984 t/m 1.1.1990), nr. 166. Leeuwarden, augustus 1990.

J. Cnossen. De bodem van Friesland. Toelichting bij blad 2 van de bodemkaart van Nederland. Wageningen (1971).

Gedeputeerde Staten van Friesland. Beleidsnota voor landschapszorg en natuurbeheer in Friesland. Ontwerp. (november 1985)

Provinciale Planologische Dienst. Cultuurhistorische Paden in Friesland. Nota 257. Leeuwarden 1979.

Nijefurd

Gosse Blom. Stadsgezicht Hindeloopen. Monument van de Maand, Jrg. 4, deel 6. Leeuwarden, september 1989.

Gosse Blom. Scheepstimmerwerf "De Hoop" in Workum. Monument van de Maand, Jrg. 2, deel 3. Leeuwarden, juli 1987.

Y.J. Bosma e.a. "Mei 't bihaald fan it aalde, it niie tomete". Rapport Hindeloopen, een onderzoek ten behoeve van een bestemmingsplan voor het beschermd stadsgezicht Hindeloopen. Z.pl., 1976.

Prof. Dr. Dr.h.c. Jacob Jansen. Workum in oude ansichten. Zaltbommel, 1978.

A. Klaaren-Smit. Hindeloopen in oude ansichten. Zaltbommel, 1981.

Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Toelichting op het besluit tot aanwijzing van de kom van Workum als beschermd stadsgezicht. Z.Pl., april 1985.

Drs. G. Stellingwerf. Workum op weg naar het heden. De functioneel-ruimtelijke veranderingen van een IJsselmeerstadje sinds 1920. Bolsward (1969 ?). Fryske Akademy, Ljouwert. (Sudwesthoekerige nr. 8)

Structuurplan Hindeloopen (in het kader van de aanwijzing als beschermd stadsgezicht). Januari 1975.

GERAADPLEEGD KAARTMATERIAAL

Grietenijkaarten van B. Schotanus à Sterringa. Vermeerderd uitgegeven door Francois Halma 1718.

Nieuwe atlas van de Provincie Friesland bevattende kaarten van de dertig Grietenijen of gemeenten, met de daarin gelegene elf steden en haar grondgebied, alsmede van de eilanden Ameland en Schiermonnikoog. Leeuwarden, bij W. Eekhoff. 1849-1859.

J. Kuyper. Gemeente-atlas van Friesland. Leeuwarden 1865-1867.

Topografische kaarten 1 : 25.000 van ca. 1930 en de (gedeeltelijk) herziene versies van ca. 1950.

Grote Topografische Atlas van Nederland 1 : 50.000. Deel 2, Noord Nederland. Wolters-Noordhoff b.v. Groningen, 1987.

BIJLAGE Bevolkingsontwikkeling Nijefurd

	1856	1876	1895	1900	1905	1925	1944	1990	
Heidenskip, It	-	-	-	-	-	219	181	367	1)
Hemelum	395	539	672	690	708	664	712	536	
Hindeloopen	1139	1037	1061	1032	1055	1038	897	832	
Koudum	1152	1664	1669	1718	1794	1881	1866	2462	
Molkwerum	389	541	514	548	562	491	466	339	
Nijhuizum	86	93	136	110	116	149	139	57	2)
Scharl	91	144	139	53	78	168	148	-	3)
Stavoren	588	621	802	868	969	937	919	947	
Warns	624	667	788	901	952	953	908	753	3)
Workum	3510	3787	4074	4059	4189	4229	3852	4107	1)

1) Tot aan de instelling van het dorpsgebied It Heidenskip werden de inwoners van dit gebied onder Workum gerekend.
2) Nijhuizum werd in 1984 bij de gemeente Nijefurd gevoegd maar hoorde voordien onder Wymbritseradiel.
3) Scharl was vroeger een zelfstandig dorp, maar behoort thans onder Warns. Bij Scharl hoorde vroeger ook het aan de kust gelegen buurschap Laaksum (Laaxum), waarvan de inwoners thans ook onder Warns gerekend worden.

Gemeente Nijefurd Kaart 1

Voormalige gemeente Hemelumer Oldephaert en Noordwolde (1865)

J. Kuyper. Gemeente-atlas van Friesland.

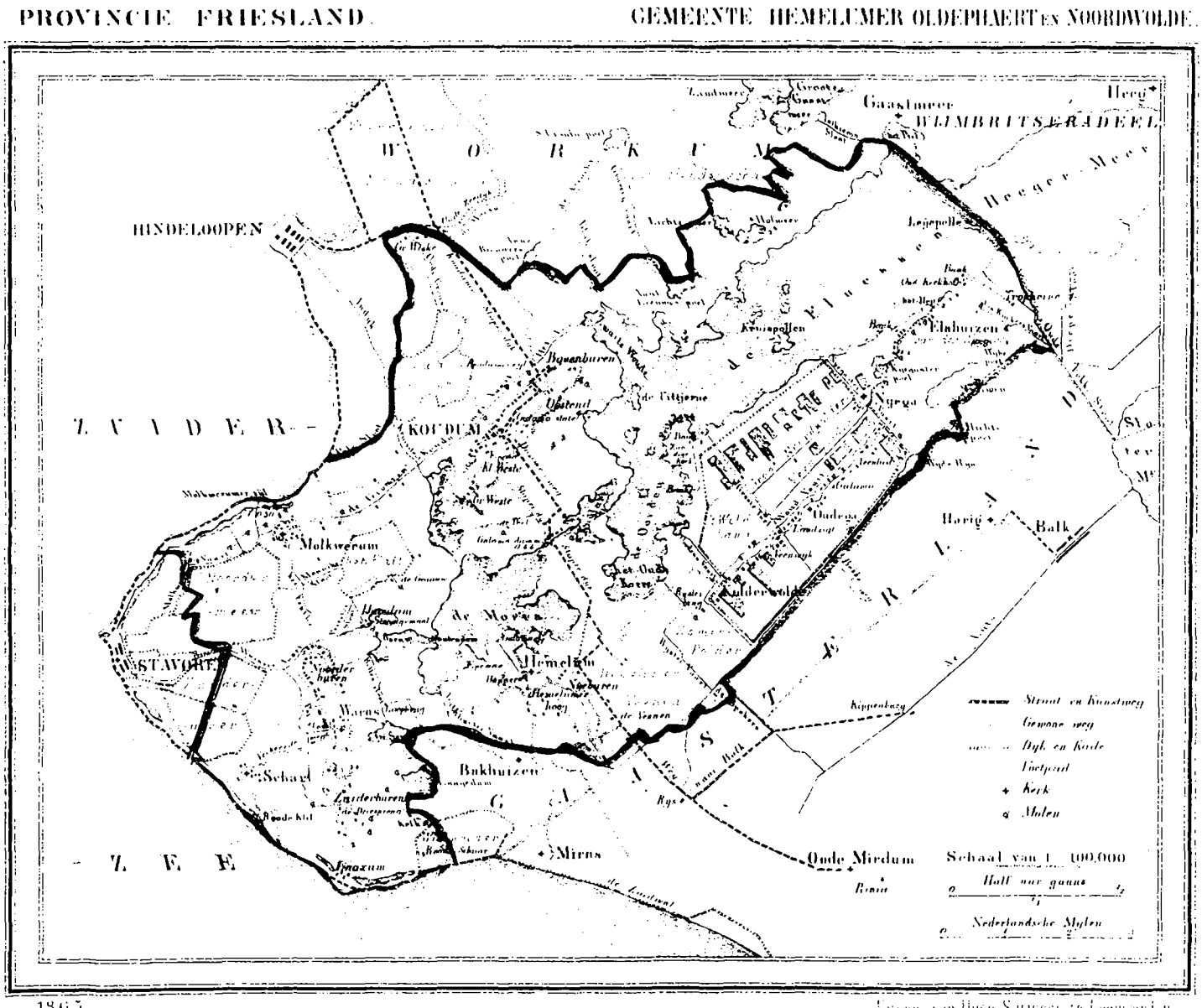

Gemeente Nijefurd Kaart 2

Voormalige gemeente Hindeloopen (1865)

J.Kuyper. Gemeente-atlas van Friesland.

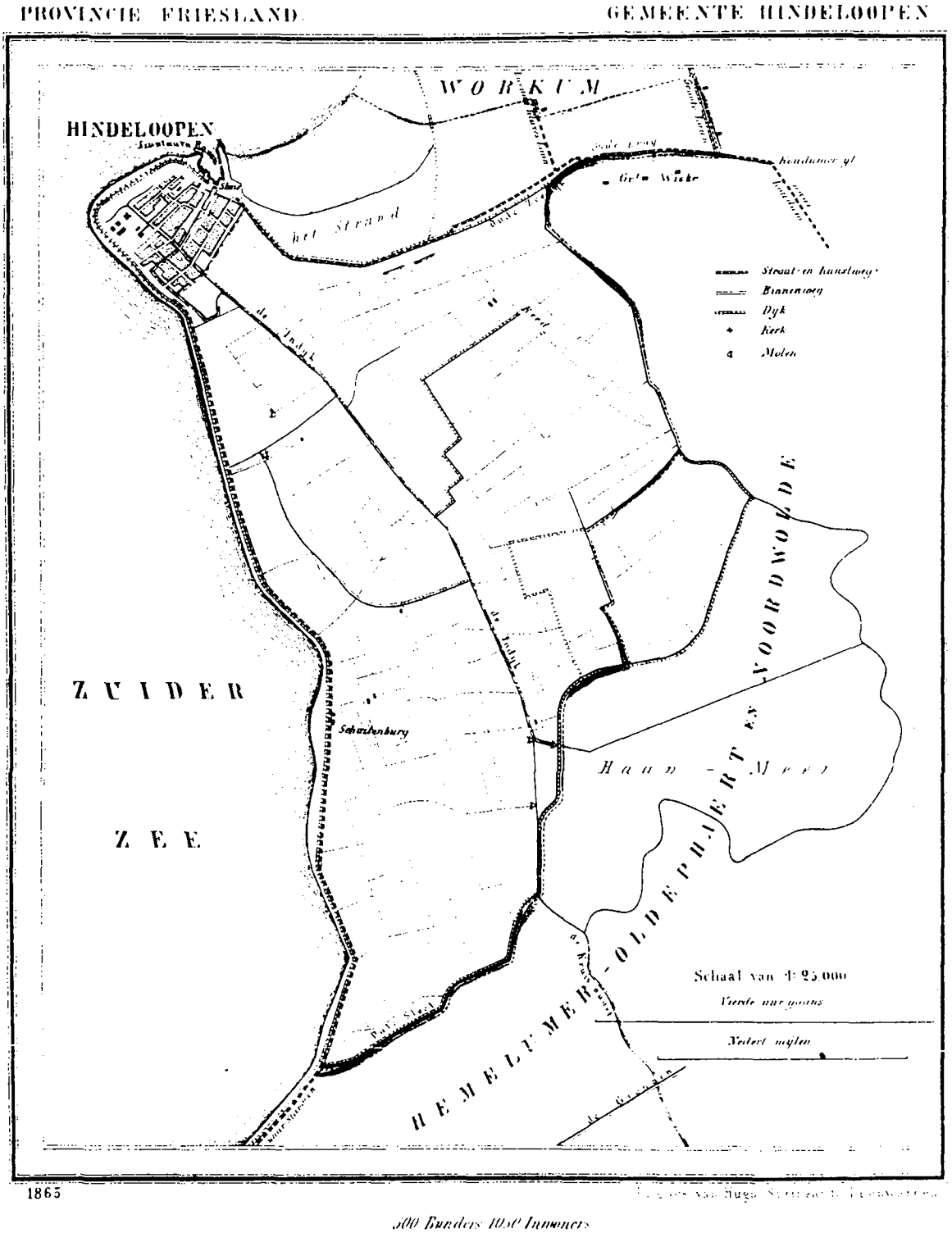

500 Bunders 1050 Inwoners

Gemeente Nijefurd Kaart 3

Voormalige gemeente Stavoren (1865)

J. Kuyper. Gemeente-atlas van Friesland.

PROVINCIE FRIESLAND. GEMEENTE STAVOREN

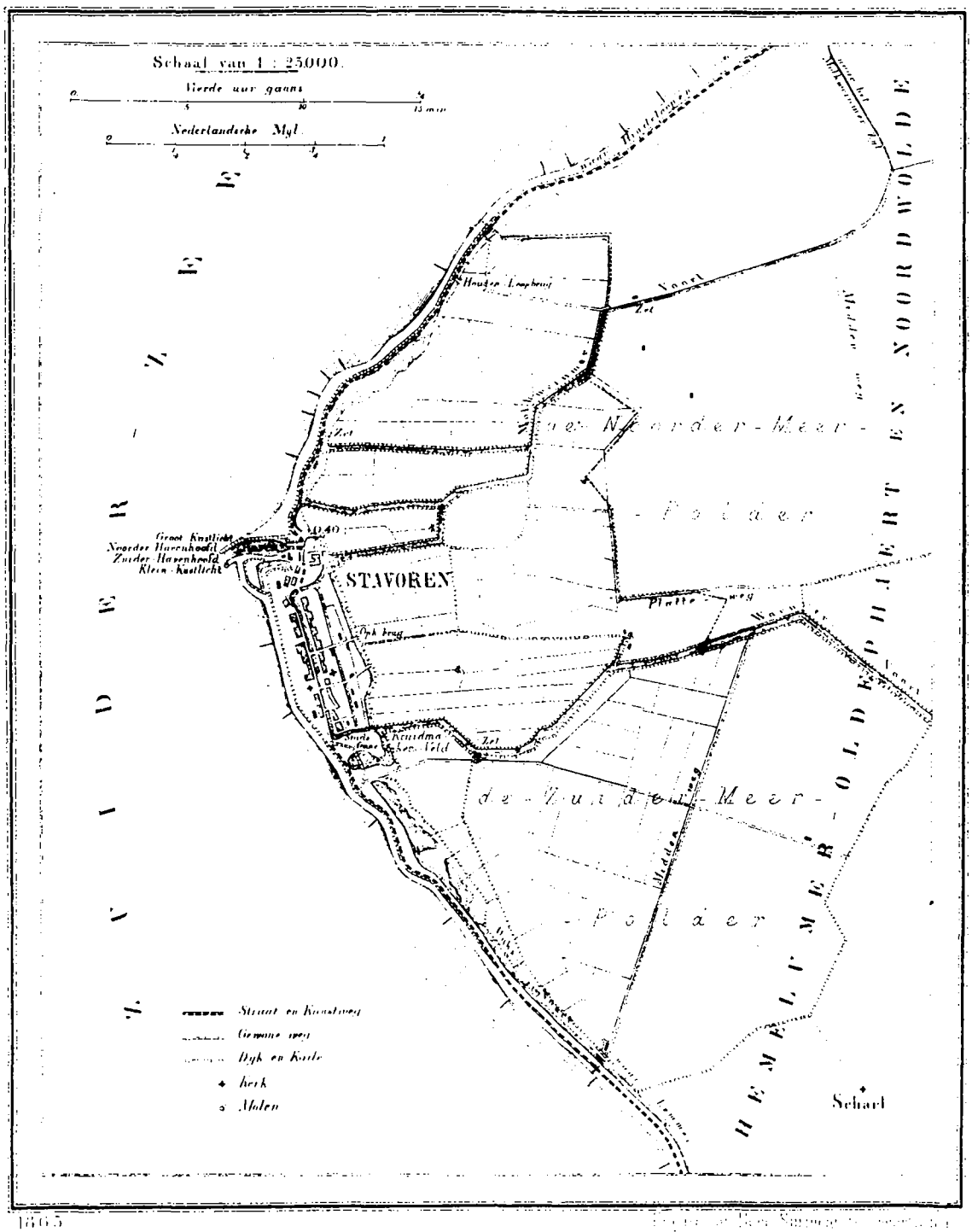

1865

374 Bunders 375 Inwoners

Gemeente Nijefurd Kaart 4

Voormalige gemeente Workum (1865)

J. Kuyper. Gemeente-atlas van Friesland.

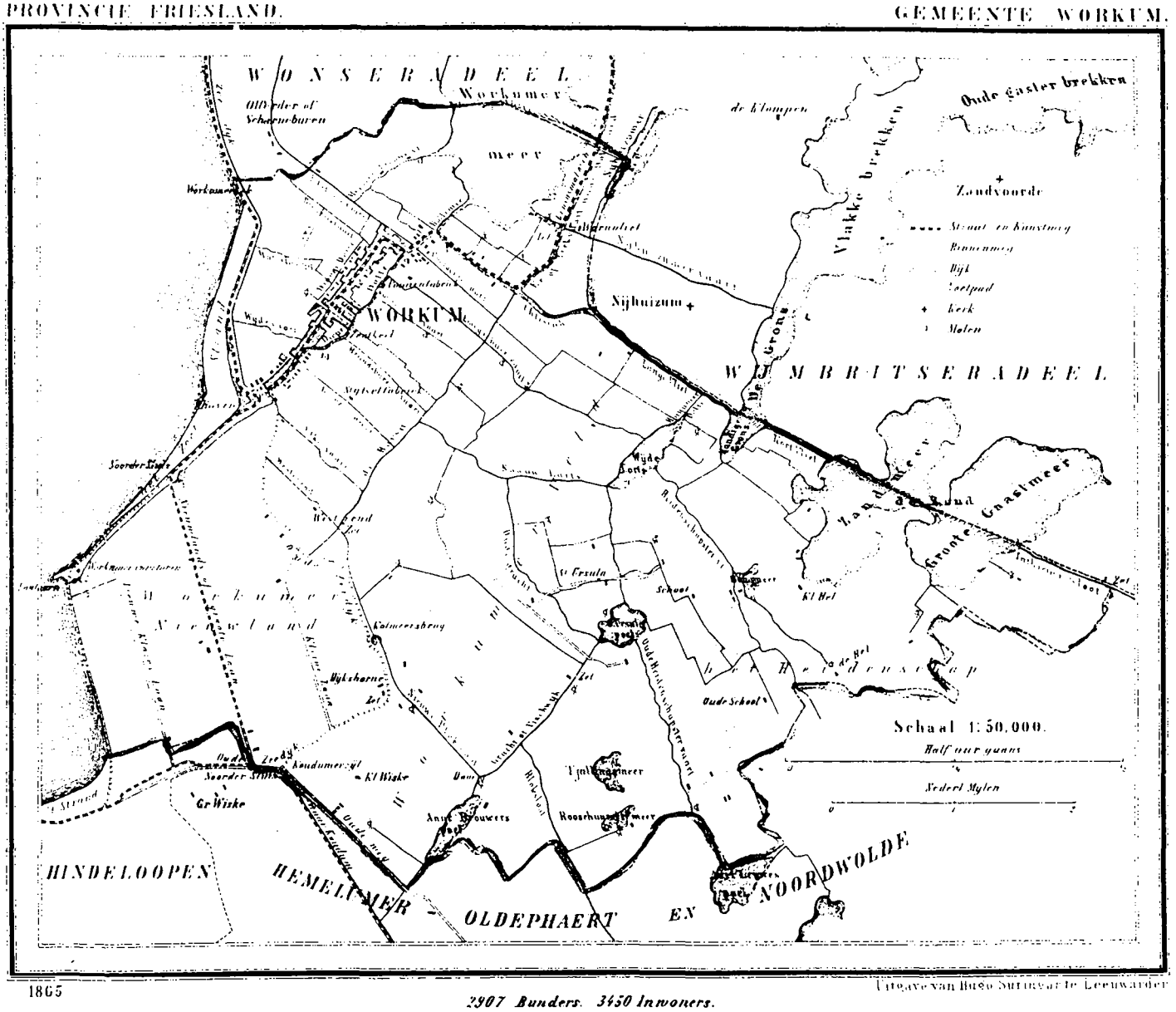

Gemeente Nijefurd Kaart 5

Voormalige gemeenten Hemelumer Oldeferd, Hindeloopen, Stavoren en Workum.

Encyclopedie van Friesland 1958.

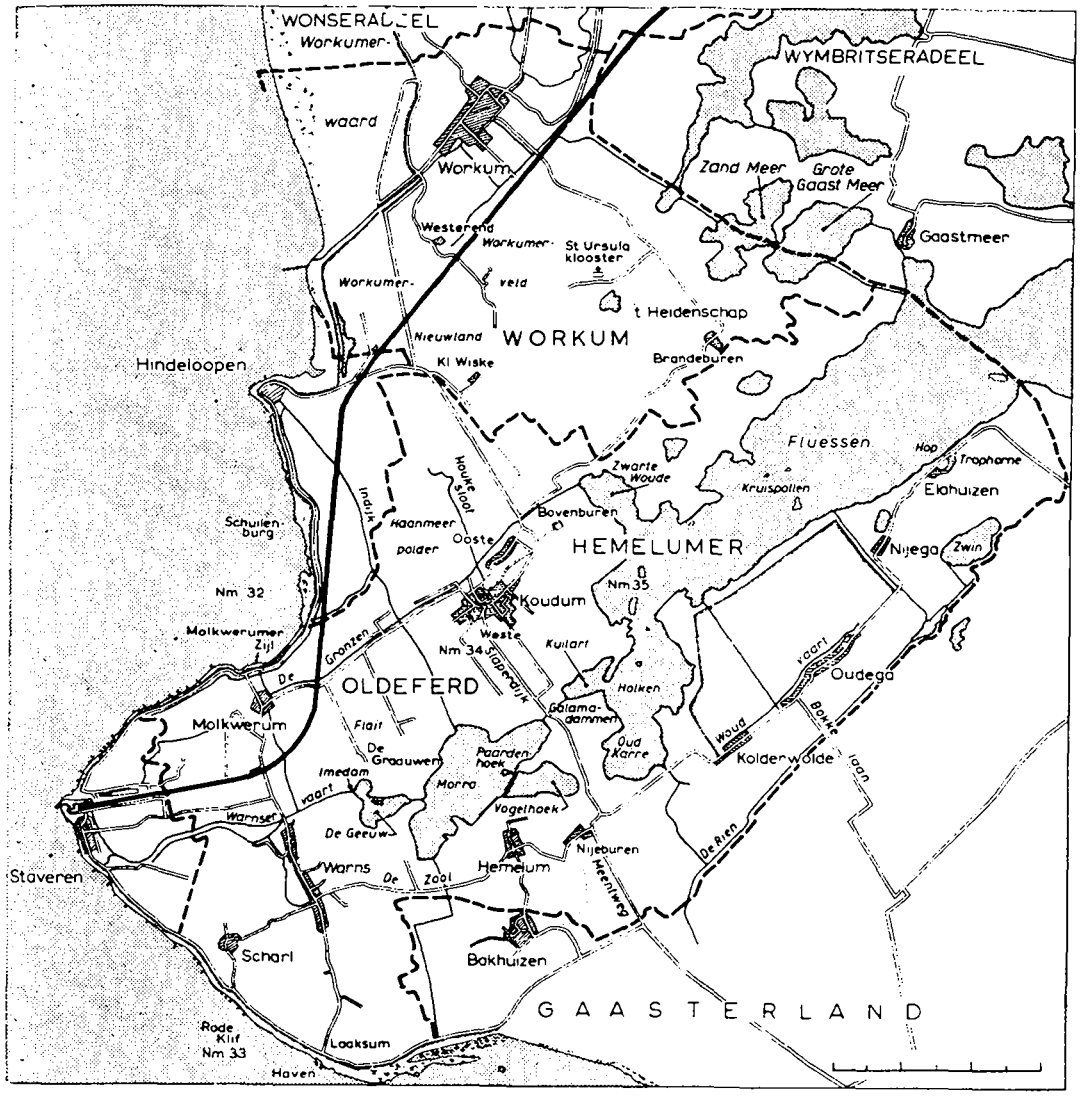

Gemeente Nijefurd Kaart 6

Ontwikkeling van de stad Workum
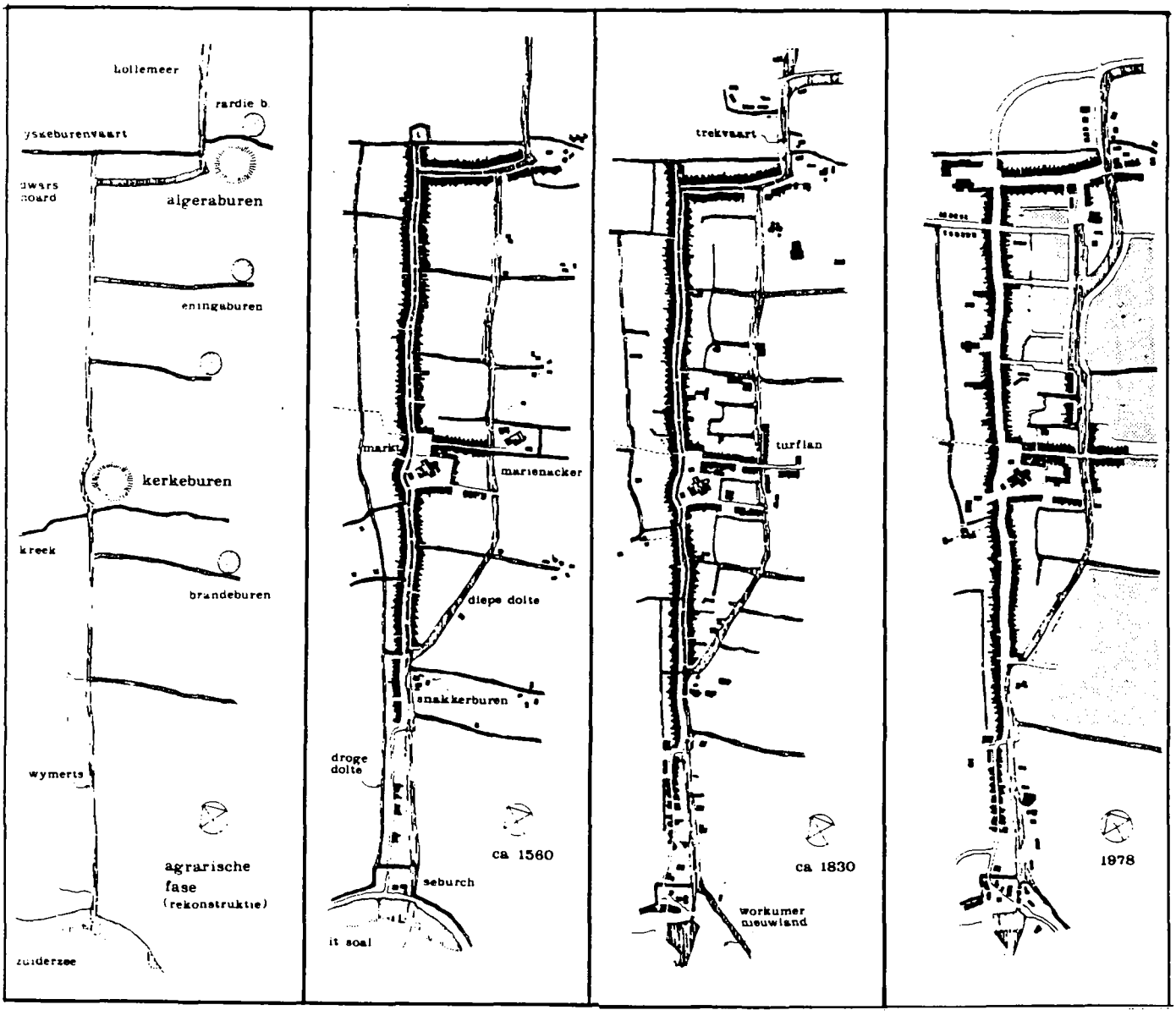
RDMZ, Toelichting op het besluit tot aanwijzing van de kom van Workum als beschermd stadsgezicht (april 1985)